

(Research Article)

**A critical examination of Alousi's view on the infallibility of
Amir al-Mu'minin (a.s.) with reference to Sermons 216 and 78 of
Nahj al-Balagha**

Mohammad Ali Izadi^{1*}

Submit Date: 2 July 2022

Revise Date: 21 August 2022

Accept Date: 16 September 2022

Publication Date: 21 December 2022

(Page 133-153)

Abstract

The word infallibility means prohibition, and in the term, it means the existence of a force that protects a person from committing mistakes and sins. The Imamiyyah, while agreeing on the Imam's infallibility, have proved it with numerous reasons. Referring to some sermons, Alousi says, "Ali's acknowledgment of his mistakes and asking for forgiveness" is proof of his non-infallibility. The present article has tried to critically examine Alousi's point of view, relying on the documentary method. He has selectively used some passages of Nahj al-Balaghah for specific purposes without paying attention to the context of the speech, looking at Imam's words in a systematic way, just by the appearance of the words. Imam's acknowledgment of "mistake" concerns the civil dimension and "seeking forgiveness", is due to the difference between the language of supplication and the Sharia, and related to preoccupation with non-obligatory duties and refers to the aspect of education and upbringing of the Ummah. Considering the consensus of the Shiites on the infallibility of the Imam and Alousi's suspicions, it is necessary to address the subject of the debate.

Keywords: Imamate, Imam's infallibility, Imam Ali (a.s.), Nahj al-Balagha, Alousi.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: m.izadi@basu.ac.ir

How to cite this article: Izadi, M. A. (2022). A critical examination of Alousi's view on the infallibility of Amir al-Mu'minin (a.s.) with reference to Sermons 216 and 78 of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(39), 133-153. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27094.2889

Extended Abstract

1. Introduction

Shia considers Imamate to be a theological issue; From their point of view, Imamate is an appointment and in continuation of the Prophet's mission (Fazel-Miqdad, 1405: 336; Sharif-Morteza, 1410: 2/7; Rabbani-Golpayigani, 2012: 47). But Sunnis consider Imamate as one of the branches of religion (Taftazani, 1409: 5/232).

2. Discussion

The different views of the parties on the nature of Imamate caused a difference in the issue of "infallibility". Sunnis do not believe in the imam's infallibility (Taftazani, 1409: 5/249). But the Shiites consider "infallibility" to be essential for the imam (Sheikh Mufid, 1413: 39). They have stated several reasons for the necessity of the imam's having the characteristic of "infallibility" (Sheikh-Sadooq, 1395: 280/1; Sheikh-Mufid, 1413: 135; Hali, 1382: 184; Majlisi, 1403: 201/25; Sobhani, 1412: 26/4; Rabbani-Golpayigani, 1390: 63).

Regardless, Alousi has claimed the non-infallibility of the Holy Prophet by documenting some of Imam Ali's words. In this study, the author intends to critically examine his point of view by relying on the documentary method.

1-2. Alousi's documents about the infallibility of Imam Ali (a.s.)

To prove his claim, he relied on parts of Nahj al-Balagha which are mentioned and criticized:

1-2-1. Acknowledgment of error

Alousi, referring to a quote from sermon 216, has considered Imam's (AS) acknowledgment of error to be the opposite of infallibility. (Alousi, 1415: 11/198).

2-2. Examining sermon 216

Documenting a part of the said sermon can be criticized from various aspects.

2-2-1. Human and divine dimension

The Imam (a.s.) referred to his human dimension with the phrase, "I am not immune to error as a human being" and with the phrase "I have a different situation as a divine protection and God Almighty protects me from error" (Hashmi-Khoei, 1424: 158/14).

2-2-2 .Monotheistic attitude in the words of Amir ul-Momineen (a.s.)

Imamiyyah considers God to be the only efficient and independent agent in the world; therefore, the words of Imam (a.s.) express the depth of monotheistic and infallible attitude; on the one hand, he has divested himself of independence and stated: Were it not for the divine grace, I

would also be an ordinary human being and in danger (of making errors) like you, and on the other hand, he has proved his relationship with the Almighty God.

2-2-3. Issuance of error is possible, the occurrence of error is impossible

The passage mentioned by Alousi ultimately indicates the possibility of issuing an error from Imam Ali (pbuh), but it never indicates its occurrence; That is, in terms of the human dimension, it is possible for Imam (a.s.) to make a mistake, but in terms of the (Divine) Kingdom dimension, it is impossible for him to make a mistake.

2-2-4. Humility and modesty

In order to eliminate any negative mentality from the audience, lest they think that they should always praise him as they praise kings, he said out "humility and modesty": Do not refrain from speaking the truth or giving fair advice because I (as a human being) am not free from mistakes in my work. Therefore, the acknowledgment of error by Imam (a.s.) is a matter of "modesty and humility" and does not contradict his infallibility (Ibn-Abi-Hadid, 1404: 6/376; Hashemi-Khoei, 1424: 2/100).

2-2-5. A comprehensive approach to the issue of infallibility in Nahj al-Balagha

A person who seeks the truth should pay attention to all the words of Ali (a.s.) about infallibility; being biasedly selective is far from fairness and is like confiscating what is desirable. In Khatbah/ 97; 205; 86, Imam Ali declared the need for absolute obedience to the imams by emphasizing his infallibility, and it is obvious that absolute obedience requires infallibility.

2-2-6. Asking for forgiveness

Alousi, citing a part of sermon 78, says: Asking for forgiveness is in conflict with "innocence" (Alousi, 1415: 198/11).

2-3 Examining Sermon 78

His claim, citing a part of sermon 78, that asking for forgiveness is a proof of innocence, needs to be considered:

2-3-1. Interpretation

Taweel (interpretation) means to return the words from the apparent meaning to the hidden meaning. In the narrative sources of the Sunni and Shia, with a little difference, the famous prophetic hadith is mentioned "Sometimes my heart is filled with dust and I ask forgiveness from God seventy or a hundred times every day" (Muslim Ibn Hajjaj, 1412: 4/2075; Ibn Hanbal, 1416: 391/29; Abu Dawud, 1420: 2/654; Nasa'i, 1411: 6 /116; Sheikh-Sadooq, 1413: 385/4).

Considering the conflict between the prophetic hadith and the Prophet's infallibility, the words "being dust and forgiveness" were used contrary to

appearance to eliminate the contradiction (Nawawi, 1417: 6790/11; Ibn-Hajar Asqalani, 1420: 12/380; Fakhr-Razi, 1420: 3/468; Fayoumi, 1414: 2/460; Tabatabaei; 1390: 6 /366; Sadr al-Din Shirazi, 1382: 133/4; Ibn Ashur, 1420: 520/30). Also, in *Manhan-fiyah*, considering that "infallibility" is one of the essentials of Imamate, if the appearance of a phrase is in conflict with Imam's infallibility, it should be taken to "taweel".

2-3-2. Education and training

The fact that the Prophet stated 'My heart is filled with dust and I ask for forgiveness seventy times a day' was because he wanted to others, because the verse of purification rejects "any kind of abomination" from the privacy of the Prophet's heart (Javadi Amoli, 1382: 2/89). In the 78th Sermon, Imam (a.s.) also appeared in the position of educating the companions in the same way as *Du'a Kumayl* (Kumayl Prayer), and wanted to teach them, to refine their hearts by admitting their sins (Javadi-Amli, 2013: 262/3). The commentators of *Nahj-al-Balagha*, while considering the prayers of the Imam (a.s.) as didactic, stated: the words of Imam are an instructive lesson for the general public, so that they learn how to pray to the Lord (Ibn Maitham Bahrani, 1404: 2/214; Hashemi Khoui, 1424: 2/100; Makarem Shirazi, 1384: 3/266).

2-3-3. The difference between the language of prayer and the language of religion

The language of prayer is more specific than Sharia; In Sharia, the people constitute the audience, and the imams have been assigned to speak to them as much as they can understand, but in prayer, the innocent human being is addressing God the Almighty. Therefore, he speaks what he has hidden in the secret of his heart and speaks with the truth of his wisdom (Hassanzadeh Amoli, 1385: 31).

Therefore, a character like Ali (a.s.) considers any noble act that causes him to stop and slow down his progress as a mistake and a sin, and turns to asking for forgiveness with the language of supplication (Qadr-dan-Qaramalki, 2008: 480).

3. Conclusion

1. The likes of Alousi, with the premise that since the three caliphs reached the caliphate and did not benefit from infallibility, believe it is not necessary for the Imam to have "infallibility". Whereas, if "infallibility" is examined without preconceptions and fairly, every human being will acknowledge the reasonableness of the Imamiyyah's point of view.

2. According to the reasons for infallibility, the appearance of every statement that contradicts infallibility needs interpretation; therefore Imam

Ali's (a.s.) acknowledgment of error and seeking forgiveness never contradicts infallibility (committing a forbidden act or avoiding an obligatory act) because Imam's acknowledgment of the "mistake" refers to the human dimension and his asking for forgiveness is also related to the aspect of the education of the Ummah or because of his preoccupation with some non-obligatory acts.

References

- *Holy Quran*.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibullah. (1404). *Commentary on Nahj al-Balagha by Ibn Abi al-Hadid*. Qom: Ayatollah al-Marashi al-Najafi library.
- Ibn Hajar Asqalani, Ahmad Bin Ali. (1420). *Fath al-Bari in Sahih al-Bukhari*. Beirut: Dar al-Fakr.
- Ibn Hanbal, Ahmad Ibn Muhammad. (1416). *Musnad al-Imam*. Beirut: Dar al-Rasalah.
- Ibn Ashur, Muhammad bin Tahir. (1420). *Tahrir and al-Tanvir*. Beirut: Institute of Al-Tarikh Al-Arabi.
- Ibn Maitham Bahrani. Kamaluddin Meisham bin Ali. (1404). *Al-Katab*: Bi-ja.
- Abu Dawud, Suleiman bin Ash'ath. (1420). *Sunan Abi Dawood*. Cairo: Dar Al-Hadith.
- Alousi, Mahmoud bin Abdullah. (1415). *The spirit of meaning in the interpretation of the Great Qur'an*. Beirut: Dar-al-Kitab-al-Alamiya.
- Taftazani, Saaduddin. (1409). *Description of purposes. Researcher: Dr. Abdurrahman Omirah*. Qom: Al-Sharif al-Razi.
- Javadi Amoli, Abdullah. (1382). *The source of thought*. Qom: Israa.
- ----- (1383). *The politeness of Fanai Moqraban*. Qom: Israa.
- Hassan Zadeh Amoli, H. (1385). *Noor Ali Noor's Treatise on Dhikr and Dhikr and the mentioned*. Qom: Shia Publications.
- Rabbani Golpayegani, A. (2012). *Imamate in Islamic thought*. Qom: Bostan Kitab.
- Sobhani, J. (1412). *Theology is based on the guidance of the Book, Sunnah and Al-Aql*. Qom: International Center for Islamic Studies.
- Sharif Razi, Mohammad Bin Hossein. (1414). *Nahj al-Balagha*, researcher: Sobhi, Saleh. Qom: Migration.
- Sharif Morteza. (1410). *Al-Shafi fi al-Imamah*. Tehran: Al-Sadegh Institute (AS).
- Sheikh Sadouq (Ibn Babouyeh), Muhammad Bin Ali. (2015). *Kamal al-Din and Tammam al-Neema*, Tehran: Islamic.
- ----- (1413). *Man-Lai Hazara Al-Faqih*, Qom: Islamic Propaganda Office attached to the Qom Theological Seminary Society.
- Sheikh Mufid, Mohammad bin Mohammad. (1413). *Al-Fusul Al-Mukhtarah*. Qom: Sheikh Mufid Congress.

- Sadr al-Din Shirazi, Mohammad Bin Ibrahim. (1382). *Description of sufficient principles*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Tabatabai, M. H. (1390). *Almizan*. Beirut: Al-Alami Institute.
- Fazel Moqdad, Abu Abdullah. (1405). *Irshad-al-Talibeen to Nahj-al-Mustrashdin*. Qom: Publications of Aye Marashi Najafi Verse Library.
- Fakhr Razi, Mohammad Bin Omar. (1420). *Al-Tafsir Al-Kabir*. Beirut: Revival of Arab Heritage.
- Fayoumi, Mohammad Bin Ali. (1414). *Al-Musbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir by Rafi'i*. Qom: Dar al-Hijra.
- Qardan Qaramelki, Mohammad Hasan. (1388). *Answers to verbal doubts*. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Majlesi, M. B. (1403). *Bihar Al-Anwar*. Beirut: Dar-Ihya-Al-Trath-Al-Arabi.
- Muslim bin Hajjaj. (1412). *Sahih Muslim*. Cairo: Dar Al-Hadith.
- Makarem Shirazi, N. and colleagues. (1384). *The message of Imam Amirul Momineen*. Tehran: Dar Al-Katb.
- Nasai, Ahmad bin Ali. (1411). *Al-Sunan Al-Kubari*. Beirut: Dar Al-Katb.
- Nawwi, Yahya bin Sharaf. (1417). *Muslim's correct explanation*. Beirut: Dar al-Fakr.
- Hashemi Khoei, Mirzahabibullah. (1424). *Minhaj-al-Baraa' in the description of Nahj-al-Balagha*. Beirut: Dar Ahya Latrath.

(مقاله پژوهشی)

بررسی انتقادی دیدگاه آلوسی پیرامون عدم عصمت امیرالمؤمنین (ع) با استناد به
خطبه ۲۱۶ و ۷۸ نهج البلاغه

محمدعلی ایزدی^{*۱}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۱۱

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۲۵

(از ص ۱۳۹ تا ۱۵۳)

چکیده

عصمت در لغت به معنای منع و نگه‌داشتن و در اصطلاح عبارت است از وجود نیرویی در انسان معصوم که او را از ارتکاب خطا و گناه حفظ می‌کند. امامیه بالاتفاق «عصمت» را برای امام ضروری دانسته و با دلائل عقلی و نقلی به اثبات آن پرداختند. ولی آلوسی این عقیده شیعه را انکار کرده و مدعایش را به برخی از خطبه‌های نهج البلاغه مستند نموده و می‌گوید: «اذعان امام علی (ع) به خطا و طلب مغفرت» دلیل بر عدم عصمت حضرت می‌باشد. مقاله حاضر کوشیده، با تکیه بر روش اسنادی، تحلیلی به بررسی انتقادی دیدگاه آلوسی بپردازد و نسبت این اعترافات با عصمت را بازکاوی نماید. یافته‌های پژوهشی حاکی از این است که او، بدون توجه به سیاق کلام، نگاه منظومه‌وار به سخنان امام علی (ع) و اکتفا به ظاهر عبارات، برخی از فرازهای نهج البلاغه را به صورت تقطیع و گزینشی در جهت اهداف خاص مورد بهره‌برداری قرار داده است؛ اذعان امام به «خطا» بر اساس اندیشه توحیدی و ناظر به بُعد ملکی و «طلب مغفرت» حضرت، به دلیل متفاوت بودن لسان دعا با شریعت به دلیل اشتغال به امور مباح و ناظر به جنبه تعلیم و تربیت امت می‌باشد و منافاتی با «عصمت» ندارد، از این رو ادعای وی سست و بدون پشتوانه متقن و عقلانی می‌باشد. اکنون با توجه به اینکه از یک سو شیعه در مورد برخوردار بودن امام از ویژگی «عصمت» اجماع دارند و از سوی دیگر افرادی نظیر آلوسی با شبهه‌افکنی درصدد متزلزل نمودن عقائد امامیه برآمده‌اند، از این رو پرداختن به موضوع بحث جهت روشن شدن حقیقت، ضرورت مضاعفی دارد.

کلید واژه‌ها: امامت، عصمت امام، امام علی (ع)، نهج البلاغه، آلوسی.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

پیامبر اکرم (ص) در دوران حیاتشان مسئولیت‌هایی همانند: دریافت و ابلاغ وحی، تفسیر قرآن، بیان احکام، تعلیم و تربیت مردم و مدیریت جامعه را بر عهده داشتند، از این‌رو با رحلت آن حضرت، مسلمان‌ها با پرسش‌هایی مواجه شدند که کدام‌یک از صحابه برای رهبری شایسته است؟ امام و رهبر جامعه اسلامی چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد؟ چگونه و از چه طریقی برای این منصب برگزیده می‌شود؟ پاسخ به این سؤالات یکسان نبود و همین موضوع موجب اختلاف و جدایی تشیع از تسنن گردید.

دانشمندان شیعه، امامت را مسئله‌ای کلامی و جزء اصول اعتقادات می‌دانند؛ زیرا از منظر آن‌ها، امامت انتصابی و در استمرار رسالت رسول خدا (ص) می‌باشد (فاضل مقداد، ۱۴۰۵: ۳۳۶؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۰: ۷/۲؛ ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۲: ۴۷). درحالی‌که علما اهل تسنن، امامت را از فروع دین و در زمره مسائل فقهی و احکام عملی به شمار می‌آورند (تفتازانی، ۱۴۰۹: ۲۳۲/۵). از نظر آن‌ها، امامت صرفاً منصبی سیاسی و اجتماعی می‌باشد، به همین دلیل امام و رهبر جامعه یا از طریق مردم، یا از طریق معرفی و انتصاب خلیفه قبلی، یا از طریق بیعت اهل حل و عقد (بزرگان و افراد سرشناس جامعه) (ماوردی، ۱۴۲۷: ۲۰) و یا قهر و غلبه (نیروی نظامی) (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۶۹/۱) به رهبری می‌رسد. بر همین اساس هرگز انتظار «مرجعیت دینی و علمی» به معنای پاسخگویی به نیازهای علمی و معنوی را از امام و رهبر جامعه ندارند و در فراگیری آموزه‌های دینی، تفسیر قرآن و سنت نبوی معمولاً به سیره، قول و فعل صحابه و تابعین مراجعه می‌کنند.

۱-۱. بیان مسئله

علما اهل سنت هیچ‌کدام «عصمت» را برای امام لازم نمی‌دانند و هر کدام بر پایه رأی و نظر و ملاحظه برخی مصالح، شرایطی را برای امام مطرح کرده‌اند. برخی سه شرط قرشی‌بودن، علم و آگاهی در حد یک قاضی و تدبیر داشتن در اداره جامعه و فرماندهی نظامی را برای امام کافی می‌دانند (باقلانی، ۱۴۰۷: ۴۷۱). بعضی علاوه بر شرایط مذکور، عدالت، سلامت حواس، سلامت اعضای بدن و شجاعت را برای امام قائل هستند (ماوردی، ۱۴۲۷: ۱۹). برخی دیگر، شرایطی همانند: حریت، اجتهاد، شجاعت، تدبیر، سخنوری، مکلف‌بودن، عدالت‌داشتن، مرد و قرشی‌بودن را برای امام و جانشین رسول خدا ضروری دانسته‌اند (تفتازانی، ۱۴۰۹: ۲۴۳/۵). در مقابل، شیعه امامت را منصبی الهی و امام را حافظ شریعت و پاسخگوی تمام نیازهای دینی امت می‌داند و صفاتی همانند: عصمت، علم لدنی (خدادادی)، منصوص‌بودن و افضلیت را برای امام لازم می‌داند (فاضل مقداد، ۱۴۰۵: ۳۳۶؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۰: ۷/۲؛ حمصی رازی، ۱۴۱۲: ۲۹۰/۲). بر همین اساس، آن‌ها پس از پیامبر (ص) امام علی (ع) و فرزندان معصوم او را مهم‌ترین مأخذ کسب معارف دین می‌دانند و معتقد هستند، تفسیر آن‌ها از قرآن و سنت، تفسیری خطاناپذیر و لازم‌الاتباع است (مصباح‌یزدی، ۱۳۷۵: ۳۷۸).

اندیشمندان امامیه با توجه به ضرورت مسئله «عصمت» امام (ع)، از دیرباز دلایل عقلی و نقلی فراوانی را که برخی از آن‌ها مستفاد از سخنان امام علی (ع) در نهج‌البلاغه است، ذکر کرده‌اند (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ۲۸۰/۱؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۱۳۵؛ حلی، ۱۳۸۲: ۱۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۱/۲۵؛ سبحانی، ۱۴۱۲: ۲۶/۴).

ربانی‌گلیپگانی، ۱۳۹۰: ۶۳)؛ اما افرادی نظیر آلوسی بدون توجه به این دلایل، با تقطیع سخنان حضرت در کتاب شریف نهج البلاغه برای ایجاد شبهه در اعتقادات شیعه اقدام نمودند. نگارنده، در این پژوهش که گردآوری مطالب آن به صورت کتابخانه‌ای، استناد داده‌ها از نوع اسنادی و تجزیه و تحلیل مباحث به صورت محتوایی از نوع توصیفی استدلالی هست، در نظر دارد به بررسی و نقد برداشت وی از نهج البلاغه درباره «عدم عصمت» امیرالمؤمنین (ع) بپردازد و دیدگاه او را در بوته سخن‌سنجی بگذارد. از این‌روی سؤال این است که: نگاشته‌های آلوسی در جهت اثبات مباحث اظهار شده، چه میزان اعتبار دارد؟ آلوسی در نفی عصمت امام (ع) به کل متن نهج البلاغه نظر داشته و یا اینکه گزینشی عمل کرده است؟ سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه در راستای تأیید و یا نفی دیدگاه وی می‌باشد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

علما و متکلمان امامیه پژوهش‌های فراوانی در مورد ضرورت عصمت امام نگاشتند، در این بین برخی مقالات مشابه پژوهش پیش‌رو هستند که به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. «تحلیل انتقادی آراء آلوسی در انکار براهین عقلی لزوم عصمت امام»، مجید معارف، عبدالهادی فقیه‌ی زاده و شکوه چینی‌فروشان، پژوهش دینی، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱۳۹۴. در این پژوهش اشکالات آلوسی به براهین عقلی شیعه همانند: برهان امتناع تسلسل، برهان لطف و برهان امامت حافظ شریعت، بیان و سپس به نقد آن‌ها پرداخته شده است.

۲. «ارتباط استغفار با عصمت انبیا»، جواد نجفی کانی، پژوهش دینی، شماره ۱۲ زمستان: ۱۳۸۴. نویسنده در این مقاله تفاسیر گوناگونی از «استغفار انبیاء» را ارائه می‌کند و در پایان نتیجه می‌گیرد: انبیاء به دلیل برخوردار بودن از «عصمت» هرگز مرتکب گناه متعارف (انجام معاصی و ترک واجبات) نمی‌شوند.

۳. «عصمت و استغفار، تعاند، تلائم یا تلازم»، حمیدرضا شاکرین، معرفت کلامی، سال دوم، شماره ۲، ۱۳۹۰. ایشان در این پژوهش به تبیین و بررسی مفهوم واژه‌هایی همانند: عصمت، توبه، استغفار و گناه پرداخته و سپس با نگاه عرفانی و از طریق شخصیت‌سنجی معصومین (علیهم‌السلام) نتیجه گرفته، توبه و استغفار انبیا و اولیا منافاتی با عصمت آن‌ها ندارد.

مقاله حاضر مستندات آلوسی به نهج البلاغه مبنی بر معصوم نبودن امام علی (ع) را با تکیه بر سخنان خود حضرت، شارحان نهج البلاغه و در موارد مشابه اظهارات علما و اندیشمندان فریقین مورد بررسی و نقد قرار داده است، موضوعی که در پژوهش‌های قبلی مورد توجه قرار نگرفته و از این‌رو پژوهش حاضر در نوع خود نو و بدیع به شمار می‌رود.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در متون دینی، از سؤال و پرسش استقبال شده (نحل/۴۳، انبیاء/۷)؛ زیرا پرسش برای کشف حقیقت و سیر از مرحله نادانی به دانایی صورت می‌گیرد و سائل هرگز به دنبال ایجاد شک و تردید در مخاطب و آشفتگی در باورهای دینی او نیست، اما از فروافتادن در دام شبهه نهی شده است (نامه/۶۵)؛ چون شبهه تزئین باطل و آمیختن آن با حق است و شبهه‌آفرین جهت ایجاد شک و آشفتگی در باورهای اعتقادی

مخاطب تلاش می‌کند. نظر به اینکه اندیشمندان امامیه «عصمت» را از اساسی‌ترین صفات امام می‌دانند و بر ضرورت برخورداری امام (ع) از «عصمت» اجماع دارند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۳۹) و با دلایل عقلی و نقلی (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ۲۸۰/۱؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۱۳۵؛ حلی، ۱۳۸۲: ۱۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۱/۲۵؛ سبحانی، ۱۴۱۲: ۲۶/۴؛ ربانی‌گلپایگانی، ۱۳۹۰: ۶۳) همواره درصدد اثبات آن برآمده‌اند؛ لیکن افرادی همانند آلوسی با شبهه‌افکنی در راستای ایجاد تزلزل در باورهای شیعه امامیه در تلاش هستند، از این‌رو به دلیل محافظت از آموزه‌های اعتقادی شیعه امامیه که برگرفته از آموزه‌های اهل‌بیت (علیهم‌السلام) می‌باشد، پرداختن به موضوع مورد بحث، ضرورت و اهمیت مضاعفی خواهد داشت.

۴-۱. مفهوم‌شناسی عصمت

عصمت در لغت از واژه «عَصَمَ» به معنای منع (بازداشتن) و نگه‌داشتن است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۳۱/۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۴۰۳/۱۳). در مورد معنای اصطلاحی «عصمت» سه تعریف ارائه شده است: الف: اشاعره، تمام حوادث عالم را به‌صورت مستقیم و بدون واسطه به اراده الهی می‌دانند و نظام اسباب و مسببات را نمی‌پذیرند و می‌گویند: عصمت عبارت است از: «عدم آفرینش گناه از جانب خداوند در انسان معصوم» (ایچی، ۱۳۲۵: ۲۸۰/۸).

ب: عدلیه، به وجوب لطف بر خداوند معتقد هستند و می‌گویند: عصمت یعنی موهبتی که خداوند نسبت به بنده خویش انجام می‌دهد و به‌وسیله آن آدمی انگیزه‌ای برای ترک طاعت الهی یا انجام گناه ندارد (شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ۳۲۶/۳؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۲: ۲۴۳). بر اساس اندیشه متکلمان عدلیه که «عصمت» را از باب لطف می‌دانند، صدور معصیت از انسان به لحاظ قدرت او ممکن است، لیکن به لحاظ نداشتن داعی بر گناه، ممتنع خواهد بود.

ج: حکما، در باب توحید افعالی، افعال انسان را از طریق نفس مختار به خداوند نسبت می‌دهند و می‌گویند: عصمت عبارت است از: «ملکه‌ای که از دارنده آن معصیت سر نمی‌زند» (محقق طوسی، ۱۴۰۵: ۳۶۹). تعاریف مذکور، ناظر به عصمت عملی هستند و شامل عصمت علمی نمی‌شوند، با توجه به همین نقیصه علامه طباطبایی در تعریف عصمت می‌نویسد:

«مقصود از عصمت، وجود قوه‌ای در فرد معصوم است که او را از ارتکاب فعلی که جایز نیست (چه خطا و چه گناه) ننگه می‌دارد» (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳۴/۲). با عنایت به همین تعریف، برخی از اندیشمندان می‌نویسند: عصمت دو نوع است: ۱- عصمت علمی: به این معنی که نبی یا امام در همه شئون و امور علمی و ابعاد ادراکی خود معصوم است. ۲- عصمت عملی: به این معنی که نبی یا وصی، در جمیع شئون علمی و ابعاد رفتاریش معصوم است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۲: ۲۲۹/۴).

از میان تعاریف مذکور، دیدگاه اشاعره چون با اصل علیت در تعارض است، نادرست می‌باشد. نظریه حکما نیز اگر موجب اکتسابی بودن «عصمت» شود، قابل قبول نیست؛ چون با این بیان انسان‌های معصوم در دوران کودکی از عصمت برخوردار نخواهند بود و به تدریج در پرتو علم و عمل به آن خواهند رسید. نظریه درست، دیدگاه اندیشمندان عدلیه است که اعتقاد دارند: عصمت، لطف الهی است که به دلیل

شایستگی انسان‌های معصوم به آن‌ها داده شده است. (ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۲: ۲۱۸). ولی تعریف کامل، نظریه مرحوم علامه طباطبایی و استاد جوادی آملی است؛ زیرا عصمت علمی و عملی را فرا می‌گیرد.

۲. بحث

برداشت متفاوت شیعه و اهل سنت از ماهیت و جایگاه امامت سبب شده تا در مورد صفات و ویژگی‌های آن از جمله «عصمت» با یکدیگر اختلاف داشته باشند. اهل سنت قائل به عصمت امام نیستند (تفتازانی، ۱۴۰۹: ۲۴۹/۵). لیکن علما شیعه بالاتفاق «عصمت» را برای امام ضروری می‌دانند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۳۹)، به این معنی که امام در معرفت و تبیین معارف دین، در عمل به احکام و دستورات دین و در اجرای آن از خطا و عیب مصون می‌باشد. متکلمان امامیه برای ضرورت برخورداری امام از ویژگی «عصمت» دلایل عقلی و نقلی متعددی را بیان کرده‌اند (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ۲۸۰/۱؛ شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۱۳۵؛ حلی، ۱۳۸۲: ۱۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۰۱/۲۵؛ سبحانی، ۱۴۱۲: ۲۶/۴؛ ربانی گلپایگانی، ۱۳۹۰: ۶۳). لیکن آلوسی بدون توجه به این استدلال‌ها، با مستند قراردادن برخی از سخنان امام علی (ع) ادعای عدم عصمت حضرت را نموده است.

۱-۲. مستندات آلوسی مبنی بر عدم عصمت امام علی (ع)

او همانند دیگر علمای اهل سنت مقام امامت را در حد یک حاکم عالم دینی تنزل داده و برای اثبات مدعای خویش (عدم عصمت امام علی) به بخش‌هایی از نهج البلاغه به صورت تقطیع شده تمسک نموده که در ادامه مورد اشاره و نقد قرار می‌گیرند:

۱-۲-۱. اذعان به خطا

آلوسی به فرازی از خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه «فَلَا تُكْفُوا عَنْ مَقَالَةِ بِحَقِّ، أَوْ مَشُورَةِ بَعْدَل، فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقَ أَنْ أُحْطِيَءَ وَ لَا آمَنُ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِي» استناد کرده و می‌گوید: امام علی (ع) در این فراز اذعان به خطا و اشتباه داشته و این «اعتراف» منافات با عصمت دارد (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۹۸/۱۱).

۲-۲. بررسی خطبه ۲۱۶

آلوسی بخشی از خطبه مذکور را مستند خویش قرار داده که از جهات مختلف مورد نقد و بررسی می‌باشد.

۱-۲-۲. بُعد انسانی و ملکوتی

امیرالمؤمنین (ع) خطبه ۲۱۶ را در جریان جنگ صفین برای اصحاب قرائت و مطالب بسیار عمیقی را در موضوع رابطه حاکم با مردم بیان نمودند. در همین راستا حضرت عبارت مذکور را مطرح و همه مخاطبان را به این نکته اخلاقی توصیه کردند: از گفتن سخن حق و مشورت عادلانه در حق من خودداری نکنید؛ زیرا من هم به‌عنوان یک انسان - نه به‌عنوان امام معصوم - خود را بالاتر از آن نمی‌دانم که دچار خطا نشوم و از اشتباه در کارهایم ایمن نیستم، مگر اینکه، خداوند که از من قادرتر است و همه امور به دست اوست، مرا از خطا حفظ کند. آلوسی و مخالفان عصمت امام، بدون توجه به جمله دوم حضرت «إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مِنِّي»، عبارت «فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقَ أَنْ أُحْطِيَءَ وَ لَا آمَنُ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِي» را مستند خویش قرار دادند و گفتند امام علی (ع) به معصوم بودن خویش اذعان نمودند، در حالی

که اگر به جمله دوم توجه داشتند و غرض‌ورزی‌ها را کنار می‌گذاشتند، دچار این اشتباه نمی‌شدند؛ زیرا مفهوم جمله اول این است که من به‌عنوان یک انسان از خطا مصون نیستم، ولی مفهوم جمله دوم این است که به‌عنوان حفظ و حمایت الهی وضع دیگری دارم و خداوند قادر متعال مرا از خطا حفظ می‌کند (هاشمی‌خوئی، ۱۴۲۴: ۱۵۸/۱۴).

در حقیقت امام علی(ع) با قید «فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي...» اشاره به جنبه شخصی و بُعد ملکی خود و با قید «إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي...» اشاره به جنبه شخصیتی و بُعد ملکوتی خود کرده است، کما اینکه قرآن در مورد حضرت یوسف (ع) می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٖ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنَّ رَأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهٖ﴾ (یوسف/۲۴)؛ «آن زن قصد او کرد و او (یوسف) نیز (اگر برهان پروردگار را نمی‌دید) قصد وی می‌نمود!». بر اساس آیه شریفه «زلیخا» همسر عزیز مصر تصمیم بر کامجویی از یوسف(ع) را داشت و نهایت سعی خود را در این راه بکار برد، یوسف هم بر اساس میل طبیعی (بُعد ملکی) و آفرینش تکوینی که مقتضای طبع بشری است، میل به مراوده با او را داشت، ولی مشاهده برهان پروردگار (بُعد ملکوتی) مانع عملی شدن این میل درونی شد. میل حضرت یوسف(ع) به مراوده با زلیخا به لحاظ بُعد انسانی و بشری و اِبا کردن از این فعل به لحاظ بُعد ملکوتی (مشاهده برهان پروردگار)، امری است که علاوه بر مفسران شیعه، علما اهل سنت نیز به آن تصریح کرده‌اند. سید قطب در این رابطه نوشته است: «جمهور مفسران برآنند که زن عزیز مصر قصد او را کرده است، قصدی که به‌منظور انجام عمل و فعلی که مشتاق آن بوده است و یوسف قصد عزیز مصر را نموده است، قصدی که تنها درونی بوده و از خواسته دل فراتر نرفته است؛ ولی دلیل و برهان خداوند برای او جلوه‌گر گردیده است و آیه از ترک آروزی دل به «هَمَّ» تعبیر کرده است» (سید قطب، ۱۴۲۵: ۱۹۸۱/۴). پس اراده‌ای که در همسر عزیز مصر وجود داشت، در یوسف(ع) هم بود و توجیه آن نیز همان طبع بشری است (محلی، ۱۴۱۶: ۲۴۱؛ ثلاثی، ۱۴۲۳: ۴۳/۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۴۴۲/۱۸). یوسف بر حسب آفرینش تکوینی و طبع بشری میل به آمیزش داشت و اصولاً اگر چنین تمایلی که به علت شدت تصمیم نامیده می‌شود، در انسان وجود نداشته باشد، خودداری‌کننده از آن در نزد خداوند ممدوح و مأجور نخواهد بود (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۴۵/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۴۴/۵). تحریک تکوینی قوا از لوازم طبع همه انسان‌ها، از جمله انبیا است، از اینرو نفس یوسف با مشاهده آن وضعیت، میل به مراوده داشت، هر چند این میل هرگز به مرحله عمل نرسید و مانع آن هم مشاهده برهان پروردگار بوده است. در ما نحن فیه نیز امام علی(ع) به لحاظ بُعد انسانی اذعان دارند که امکان ارتکاب خطا در ایشان وجود دارد، لیکن به لحاظ بُعد ملکوتی هرگز خطا و عصیانی از ایشان صادر نخواهد شد و این مفهوم عصمت، مدنظر اندیشمندان امامیه می‌باشد (شریف مرتضی، ۱۴۰۵: ۳۲۶/۳؛ فاضل مقداد، ۱۴۲۲: ۲۴۳).

۲-۲-۲. نگرش توحیدی در کلام امیرالمؤمنین(ع)

امامیه، یگانه فاعل موثر و مستقل در عالم را خداوند می‌دانند و بر این باور هستند که غیر از خداوند هیچ موجودی در افعالش مستقل نیست و هیچ کاری بدون اراده و مشیت او در عالم واقع نمی‌شود (سعیدی‌مهر، ۱۳۸۸: ۱۵۹/۱)؛ بنابراین، کلام امیرالمؤمنین(ع) بیانگر عمق نگرش توحیدی ایشان است و

منافاتی با عصمت ندارد؛ زیرا حضرت از یکسو با قید «فی نَفْسِي» از خود سلب استقلال کردند و می‌فرمایند: اگر لطف، هدایت و صیانت الهی نباشد، من نیز همانند شما بشری عادی هستم و مانند دیگران در معرض خطر قرار دارم. از سوی دیگر با قید «إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ» برای خود اثبات ارتباط با خدای متعال نمودند. اعتقاد شیعه امامیه به عصمت انبیا و ائمه(ع)، هرگز باالصاله و بالاستقلال نیست، بلکه با توجه به این ارتباط معنوی و روحانی است؛ چون در غیر اینصورت با توحید افعالی منافات خواهد داشت. نکته‌ای که امثال آقای آلوسی به آن توجه ندارند و عدم التفات، موجب خلط مباحث و برداشت نادرست می‌شود.

۲-۲-۳. صدور خطا ممکن، وقوع خطا محال

فرازی که آلوسی مورد اشاره قرار داده، در نهایت بر امکان صدور خطا از حضرت دلالت دارد، لیکن هرگز بر وقوع آن دلالت نمی‌کند؛ یعنی به لحاظ بُعد انسانی وقوع خطا و گناه از امام علی(ع) ممکن است، اما اینکه خطا و گناهی از آن حضرت به لحاظ بُعد ملکوتی و امامت سر زده باشد، محال است. لذا حضرت در ادامه با عبارت «إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي» با اشاره به بُعد ملکوتی امکان خطا و گناه را از خویش نفی و رد کرده است.

۲-۲-۴. تواضع و فروتنی

امام علی(ع) در ابتدای این خطبه در حال تبیین حقوق والی و رعیت بودند که یکی از اصحاب برخاست و به مدح و ثنای حضرت پرداخت. امام، برای از بین بردن هرگونه ذهنیت منفی از مخاطبان که مبدا تصور کنند، چون ایشان حاکم هستند، پس باید مثل حکام و پادشاهان همواره با زبان تملق به مدح و ثنای او بپردازند، به این نکته اشاره کردند که یکی از آفات رابطه مردم با حاکمان، تملق، چاپلوسی، کتمان حقایق و ترک انتقادات سازنده و سالم است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۲۷۱/۸) و در ادامه تأکید فرمودند: «فَلَا تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلِّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةَ، وَلَا تَتَحَفَّظُوا مِنِّي بِمَا يُتَحَفَّظُ بِهِ عِنْدَ أَهْلِ الْبَادِرَةِ وَلَا تُخَالِطُونِي بِالْمُصَانَعَةِ» (خطبه/۲۱۶). «با من، آن گونه که با زمامداران ستمگر سخن گفته می‌شود، سخن نگویند و آن گونه که مردم خود را در برابر حاکمان تندخو و جبار حفظ می‌کنند محدود نسازید و به‌طور تصنعی و منافقانه با من رفتار نکنید؛» یعنی مردم حق دارند حاکم اسلامی را مورد پرسش قرار بدهند و نباید او را فوق افراد بشر بدانند. در همین راستا ضمن تأکید بر عدالت اجتماعی با «تواضع و فروتنی» فرمودند: «فَلَا تَكْفُوا عَنْ مَقَالَةٍ بِحَقِّ أَوْ مَشُورَةٍ بَعْدَلٍ، فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقِ أَنْ أُحْطِيَءَ»: از گفتن سخن حق یا مشورت عادلانه خودداری نکنید؛ زیرا من (به‌عنوان یک انسان و نه به‌عنوان امام معصوم) خود را بالاتر از آن نمی‌دانم که اشتباه کنم و از خطا در کارهایم ایمن نیستم». بنابراین اذعان امام علی(ع) به خطا، از باب «تواضع و فروتنی» است و منافاتی با عصمت ایشان ندارد (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۳۷۶/۶؛ هاشمی‌خویی، ۱۴۲۴: ۱۰۰/۲).

۲-۲-۵. نگرش جامع و منظومه‌وار به موضوع عصمت در نهج البلاغه

انسان طالب حقیقت، باید همه سخنان امام علی(ع) در مورد عصمت امام در نهج البلاغه و آثار دیگر را مورد توجه قرار بدهد، گزینشی عمل کردن و تقطیع کلام حضرت به دور از انصاف و به‌نوعی مصادره به مطلوب

است؛ زیرا وقتی که انسان با نگاه جامع سراغ نهج البلاغه می‌رود، مشاهده می‌کند حضرت در موارد متعدد موضوع «عصمت امام» را مطرح کرده‌اند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. «وَإِنِّي لَعَلَى بَيْتِهِ مِنْ رَبِّي وَ مِنْهَاجٍ مِنْ نَبِيِّ وَ إِنِّي لَعَلَى الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ أَلْقَطُهُ لَقَطًا» (خطبه/۹۷)؛ من نشانه روشن (بر حقانیت خویش) از پروردگارم دارم و بر طریق آشکار پیامبرم گام برمی‌دارم و در راهی واضح، (با هوشیاری و دقت، به پیش می‌روم) و تکلیف الهی خود را انجام می‌دهم. در عبارت مذکور امام (ع) بر عصمت و مصونیت خویش از هرگونه خطا و اشتباه تأکید دارند و در ادامه بر لزوم پیروی مطلق از ائمه تصریح دارند و بدیهی است که پیروی مطلق مستلزم عصمت می‌باشد؛ زیرا می‌فرمایند: در همه امور پیرو آن‌ها باشید، اگر فرمان قیام دادند، قیام کنید و اگر فرمان سکون دادند، توقف کنید، بر آن‌ها پیشی نگیرید و از آن‌ها عقب نیفتید که مایه گمراهی و هلاکت است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۳۱۰/۱۰). «انظروا أهل بيته نبيكم، فالزموا سمتهم و اتبعوا أثرهم، فلن يخرجوكم من هدى و لن يعيدوكم في ردى؛ فإن لبدوا فالبدوا و إن نهضوا فانهضوا، و لا تسبقوهم فصيلوا و لا تتأخروا عنهم فتهلكوا» (همان)؛ به اهل بیت پیامبرتان نگاه کنید! از همان سو که آن‌ها گام برمی‌دارند گام بردارید و قدم در جای قدم‌های آن‌ها بگذارید (و بدانید) آن‌ها هرگز شما را از جاده هدایت بیرون نمی‌برند و به پستی و هلاکت نمی‌کشاند. اگر آن‌ها توقف کردند، توقف کنید و اگر قیام کردند، قیام کنید، از آن‌ها سبقت نگیرید که گمراه می‌شوید و از آنان عقب نمانید که هلاک خواهید شد.

۲. امام علی (ع) وقتی با عتاب و گلایه طلحه و زبیر روبرو می‌شوند که چرا با آن‌ها مشورت نمی‌کند، فرمودند: اصلاً به مشاوره نیازی ندارند؛ چون باب جهل و خطا نسبت به من بسته است. «أَمْ أَيْ حَقِّ رَفَعُهُ إِلَيَّ أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ضَعُفٌ عَنْهُ أَمْ جَهْلُهُ أَمْ أخطأْتُ بآبِهِ ..... لا وَقَعَ حُكْمٌ جَهْلُهُ فَأَسْتَشِيرُكُمْ وَ إِخْوَانِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ أَرْعَبْ عَنْكُمْ وَ لا عَنْ غَيْرِكُمْ» (خطبه/۲۰۵)؛ یا کدام شکایت و حقی را یکی از مسلمان‌ها پیش من آورده و من نسبت به آن ضعف نشان داده یا از حکم آن بی‌خبر بوده یا راه حل آن را به خطا پیموده‌ام؛ مسئله‌ای پیش نیامده که آن را ندانم تا با شما و برادران مسلمانم به مشورت بنشینم، به یقین اگر چنین چیزی پیش می‌آمد (یا بیاید) از مشورت با شما و دیگران روی گردان نبودم.

حضرت برخورداری از عصمت را، دلیل بی‌نیازی از مشورت با امثال طلحه و زبیر مطرح کردند.

۳. حضرت بعد از کشته شدن طلحه و زبیر با قاطعیت از حقانیت خویش سخن به میان می‌آورد و می‌فرمایند:

«مَا شَكَّتُ فِي الْحَقِّ مُذْ أُرِيْتُهُ» (حکمت/۱۸۴)؛ از آن زمان که حق به من نشان داده شده، هرگز در آن شک و تردید نکردم. قاطعیت امام (ع) در حقانیت خویش در مورد کشته شدن طلحه و زبیر به نوعی حاکی از «عصمت» ایشان می‌باشد.

۴. در جایی دیگر وقتی که عده‌ای در مورد پیشگویی‌های حضرت نسبت به آینده تشکیک می‌کنند، با صراحت از راستگویی و عدم ضلالت خویش سخن گفتند که حاکی از عصمت ایشان می‌باشد. «مَا كَذَبْتُ وَ

لَا كَذِبْتُ وَ لَا ضَلَلْتُ وَ لَا ضَلَّ بِي» (حکمت/۱۸۵)؛ دروغ نگفتم و دروغ نشنیده‌ام، گمراه نشدم و کسی را گمراه نکرده‌ام.

۵- حضرت در فراز دیگری از نهج البلاغه در مورد عصمت خویشتن و ائمه (ع) می‌فرماید: « كَيْفَ تَعْمَهُونَ وَبَيْنَكُمْ عِتْرَةٌ نَبِيَّكُمْ وَهُمْ أَرْمَةٌ الْحَقِّ وَأَعْلَامُ الدِّينِ وَاللَّيْنَةُ الصِّدْقِ فَأَنْزَلُوهُمْ بِأَحْسَنِ مَنَازِلِ الْقُرْآنِ وَرُدُّوهُمْ وَرُودَ الْهَيْمِ الْعَطَّاشِ» (خطبه/۸۶)؛ (مردم) همچون انسان‌های گمراه کجا می‌روید؟ چرا سرگردانید؟ در حالی که عترت پیامبر شما در میان شماست، آن‌ها زمامداران حق، پیشوایان دین و زبان‌های راستی و راستگویان هستند، پس باید در بهترین منازل قرآن جایشان دهید و همانند تشنگانی که به سوی آب شتابانند، به سوی ایشان هجوم ببرید. در این خطبه حضرت مردم را به اطاعت‌پذیری مطلق از اهل‌بیت و تعظیم و تکریم آن‌ها فرامی‌خواند، به این دلیل که آن‌ها چراغ هدایت، پیشوایان راستین و نجات‌دهنده مردم از ضلالت هستند و بدیهی است که عصمت مفهومی غیر از این ندارد. دلالت این جملات بر عصمت ائمه و امیرالمؤمنین (ع) به حدی است که ابن‌ابی‌الحدید معتزلی هم به آن اذعان دارد. (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۶/۳۷۶).

علاوه بر نهج البلاغه، در منابع روایی احادیثی از امام علی(ع) نقل شده که بر عصمت ایشان و ائمه دلالت دارند، که به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

۶- امام علی(ع) در روایت صحیح‌السندی علت اطاعت‌پذیری از پیامبر و ائمه را «عصمت» آن‌ها معرفی کردند: «إِنَّمَا أَمَرَ اللَّهُ بِطَاعَةِ الرَّسُولِ (صلى الله عليه وآله) لِأَنَّهُ مَعْصُومٌ مُطَهَّرٌ لَا يَأْمُرُ بِمَعْصِيَتِهِ وَإِنَّمَا أَمَرَ بِطَاعَةِ أَوْلَى الْأَمْرِ لِأَنَّهُمْ مَعْصُومُونَ مُطَهَّرُونَ لَا يَأْمُرُونَ بِمَعْصِيَتِهِ: خداوند فقط امر به فرمانبرداری از پیامبر(ص) و ائمه(ع) کرده است، به دلیل اینکه آن‌ها معصوم هستند و امر به گناه نمی‌کنند» (شیخ صدوق، ۱۳۶۲: ۱/۱۳۹).

۷- در حدیث دیگری حضرت، بر عصمت خویش و اهل‌بیت(ع) و هماهنگی کامل آن‌ها با قرآن تأکید کرده است. «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى طَهَّرَنَا وَعَصَمَنَا وَجَعَلَنَا شُهَدَاءَ عَلَى خَلْقِهِ وَحُجَّتَهُ فِي أَرْضِهِ وَجَعَلَنَا مَعَ الْقُرْآنِ وَجَعَلَ الْقُرْآنَ مَعَنَا لَا نُفَارِقُهُ وَلَا يُفَارِقُنَا: به درستی که خدای تبارک و تعالی ما را پاکیزه و معصوم گرداند و ما را گواه بر خلق خود و حجت در زمین قرار داد، ما را با قرآن و قرآن را با ما قرین ساخت، نه ما از قرآن جدا می‌شویم و نه او از ما جدا می‌شود» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۱۹۱؛ شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ۱/۲۴۰؛ صفار، ۱۴۰۴: ۱/۸۳).

۲-۲-۶. طلب مغفرت

یکی دیگر از مستندات آلوسی مبنی بر «عدم عصمت» امام علی(ع) بخشی از خطبه ۷۸ نهج البلاغه است، «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا تَقَرَّبْتُ بِهِ إِلَيْكَ بِلِسَانِي ثُمَّ خَالَفَهُ قَلْبِي». می‌گویند: حضرت در این فراز از خداوند متعال طلب مغفرت کردند و این موضوع با «عصمت» در تعارض است (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۱/۱۹۸).

۲-۳. بررسی خطبه ۷۸

آلوسی با استناد به بخشی از دعای شریف امام (ع) در خطبه ۷۸ مدعی شدند، حضرت در این بخش طلب مغفرت از خداوند نمودند و استغفار، دلیل بر عدم عصمت ایشان می‌باشد، که قابل تأمل و بررسی است:

۲-۳-۱. تأویل

تأویل به معنای ارجاع کلام و بازگرداندن آن از معنای ظاهری به معنایی که مخفی و پنهان است. مسئله «تأویل» در عقاید به جهت تطابق متشابهات قرآن و حدیث با قوانین نظری و عقلی برای تقدیس و تنزیه خداوند از صفات امکانی و نقایص کونی مطرح شد؛ زیرا حمل کلام بر معنای موضوع له آن، مثلاً در مورد وجه، ید، جنب، ساق، عین، اذن و ... مستلزم تجسیم، تشبیه و انسان‌ماندنگاری خداوند است (جبرئیلی، ۱۳۸۹: ۱۵۵۹).

با همه اختلاف مراتبی که در مورد «تأویل» مطرح است، اهل سنت و شیعه، ظواهر احادیثی را که با عصمت پیامبر(ص) در تعارض هست، تأویل برده و برخلاف ظاهر حمل می‌کنند. در منابع روایی هر دو فرقه با اندک اختلاف، حدیث معروف نبوی ذکر شده است «إِنَّهُ لَيَعَانُ عَلَى قَلْبِي وَ إِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي كُلِّ يَوْمٍ سَعِينَ مَرَّةً وَ رُوِيَ فِي كُلِّ يَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةً» (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲: ۲۰۷۵/۴؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳۹۱/۲۹؛ ابوداود، ۱۴۲۰: ۶۵۴/۲؛ نسائی، ۱۴۱۱: ۱۱۶/۶؛ شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۳۸۵/۴). گاهی قلبم را غبار می‌گیرد و هر روز هفتاد و یا صد مرتبه از درگاه خداوند آمرزش می‌طلبم.

ظاهر این روایت دلالت می‌کند بر اینکه پیامبر(ص) هر روز گناه می‌کرد و سپس هفتاد و یا صد مرتبه توبه و استغفار می‌نمود، که در تعارض آشکار با عصمت حضرت است. از این رو اندیشمندان شیعه و سنی به طرق مختلف تلاش کردند با حمل لفظ «لیعان و استغفار» برخلاف ظاهر، این وجه تنافی را برطرف کنند.

برخی لفظ «لیعان» را به معنای سکینه و آرامش دانسته‌اند و استغفار پیامبر(ص) را نیز به معنای اظهار عبودیت و شکر معنی کرده‌اند (نووی، ۱۴۱۷: ۶۷۹۰/۱۱؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۰: ۳۸۰/۱۲). برخی دیگر در توجیه استغفار رسول خدا(ص) گفتند: از آن جا که اولیا دائماً مشغول ذکر خدا هستند، لذا چنانچه لحظاتی در حال ذکر نباشند، استغفار می‌نمایند (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۰: ۳۸۰/۱۲). بعضی نیز معتقد هستند: استغفار پیامبر(ص) به دلیل اشتغال به امور مباح همانند: خوردن، آشامیدن و ... بوده است (فخر-رازی، ۱۴۲۰: ۴۶۸/۳؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۴۶۰/۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۶۶/۶؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۰: ۳۸۰/۱۲؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۳۳/۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۵۲۰/۳۰). بر همین اساس به آقای آلوسی عرض می‌کنیم: همان‌گونه که علماء فریقین ظاهر حدیث نبوی را به «تأویل» برده‌اند و هرگز به‌ظاهر آن پسنده نکرده‌اند، در مانحن‌فیه نیز اگر شما و دیگر علما اهل سنت واقع‌بین باشید و با توجه به جاودانگی و پویایی شریعت اسلام، امامت را انتصابی و در استمرار نبوت بدانید و قائل باشید: جانشین پیامبر(ص) باید عهده‌دار تمام وظایف حضرت به‌جز نبوت که در دریافت و ابلاغ وحی تجلی می‌یابد باشد، اذعان خواهید نمود که «عصمت» از ضروریات امامت است و در مواردی هم که ظاهر عبارتی همانند خطبه (۲۱۶ و ۷۸) با عصمت امام علی(ع) در تعارض باشد، می‌بایست آن را به «تأویل» برد و به حکم عقل نمی‌توان به ظاهر آن پسنده کرد.

۲-۳-۲. تعلیم و تربیت

مربی و معلم امت بودن همانند رسول خدا(ص) یکی از ویژگی‌های ائمه می‌باشد، اینکه پیامبر می‌فرمود: دلم را غین می‌گیرد و روزی هفتاد بار استغفار می‌کنم، برای تعلیم به دیگران است، زیرا آیه شریفه تطهیر «هرگونه رجسی» را بطور مطلق از حریم قلب آن حضرت نفی می‌کند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۲: ۸۹/۲). از این رو امام علی(ع) در این فراز از نهج البلاغه همانند دعا‌های دیگر در مقام تعلیم و تربیت اصحاب برآمدند و به صورت غیرمستقیم می‌خواستند به آن‌ها بیاموزند، با اذعان به گناه، و زدودن کدورت‌ها، دل را صیقل دهند و به سوی نور و روشنایی حرکت کنند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۳: ۲۶۲/۳). شارحان نهج البلاغه ضمن تأکید بر جنبه تعلیمی دانستن دعای امام علی(ع) اظهار داشتند: سخنان حضرت درس بسیار آموزنده‌ای برای عموم مردم است، تا طریقه مناجات و راز و نیاز با پروردگار را فراگیرند (ابن میثم بحرانی، ۱۴۰۴: ۲۱۴/۲؛ هاشمی‌خویی، ۱۴۲۴: ۱۰۰/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۲۶۶/۳).

۲-۳-۳. تفاوت زبان دعا با زبان دین

زبان دعا خاص‌تر از زبان دین و شریعت است؛ در شریعت و روایات، مخاطب مردم هستند و ائمه بر اساس «أَمْرُنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۳/۱) مأمور بوده‌اند که با مردم به اندازه درک و فهم‌شان سخن بگویند، اما در دعا و مناجات، مخاطب انسان معصوم، حضرت حق است و او با محبوب و معشوق حقیقی به مناجات می‌پردازد، از این رو آنچه که در نهان‌خانه دل مستور داشته به زبان می‌آورد و با حقیقت عقل خود سخن می‌گوید (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۵: ۳۱). پیامبر و اهل بیت (ع) در لسان شریعت محدودیت داشتند و باید به اندازه فهم مخاطبشان سخن می‌گفتند، ولی در دعا و مناجات محدودیتی نبود، به همین دلیل حقایق را مطرح کرده‌اند که در جای دیگر قابل طرح نبوده است. «لسان ادعیه با لسان‌های دیگری که آن بزرگوران (ائمه) داشتند و احکام را بیان می‌فرمودند خیلی فرق دارد؛ اکثر مسائل روحانی، مسائل ماورای طبیعت، مسائل دقیق الهی و آنچه مربوط به معرفه‌الله است، با لسان ادعیه بیان فرمودند» (خمینی، ۱۳۷۳: ۳۷).

انسان کامل هر گامی که موجب لقای محبوب شود، پیروزی و موفقیت خویش تلقی می‌کند و در مقابل هر فعل و لحظه‌ای که موجب دوری و غفلت از معبود گردد، خسران و گناه جبران‌ناپذیر برای خود می‌داند، هر چند در لسان شریعت آن فعل، گناه و معصیت تلقی نشود. به عبارت دیگر بر اساس «حسنات الابرار سیئات المقربین» چه بسا چیزهایی که برای سایر مردم حسنه محسوب می‌شود یا دست کم گناه تلقی نمی‌گردد، برای انسان کامل نوعی گناه به حساب آید. مثلاً از آنجا که انسان کامل همواره در محضر حق و غرق تماشای جمال حضرت دوست است، اگر لحظه‌ای از آن وحدت خالص به کثرت توجه کند، یا

۱. شماره دعای امام علی(ع) در شروح نهج البلاغه متفاوت است، در شرح ابن میثم در خطبه شماره ۷۵ و در شرح آقای خویی در خطبه ۷۷ ذکر شده است. نکته دیگر این که جناب آقای خویی موضوع رابطه استغفار امام علی(ع) با عصمت را در ذیل خطبه ۷۷ صفحه ۲۱۱ مورد بررسی قرار ندادند، بلکه در جلد دوم صفحه ۱۰۰ به تبیین آن پرداختند.

به غیر یاد حق مشغول شود، یا آسایش و لذتی از طریق خوردن، نوشیدن، خوابیدن و... برای او حاصل شود، این گونه امور را سزاوار خود نمی‌داند و در پیشگاه حق استغفار می‌کند.

تلاش انسان کامل بر این است که اعمالش یا از مقوله واجب و یا مستحب باشد؛ از این رو اشتغال به امور مباح را برای خود سزاوار نمی‌داند و اگر به لحاظ جنبه بشری، از امور مباح بهره‌ای بجوید، از طریق توبه و استغفار آن را جبران می‌کند؛ زیرا اعمال مباح گرچه کیفر ندارد، اما کمالی هم نصیب انسان نمی‌کند؛ درحالی که انسان کامل در هر کاری که انجام می‌دهد در پی تقرب الهی است (صادقی، ۱۳۸۷: ۳۰۱). کما اینکه امام سجاد (ع) در «مناجات الذاکرین» به دلیل اشتغال به امور «مباح» از خداوند متعال طلب استغفار می‌فرماید: «وَأَسْتَغْفِرُكَ مِنْ كُلِّ لَذَّةٍ يَغْيِرُ ذِكْرَكَ، وَمِنْ كُلِّ رَاحَةٍ يَغْيِرُ أَنْسِكَ، وَمِنْ كُلِّ سُرُورٍ يَغْيِرُ قُرْبِكَ، وَمِنْ كُلِّ شُغْلٍ يَغْيِرُ طَاعَتِكَ: معبودا! از هر لذتی که از غیر یاد تو برایم حاصل شده و هر آسایشی که به غیر از انس با تو نصیب من شده و از هر سرور و شادمانی که به غیر از قرب تو برای من پدید آمده و از هر کاری جز طاعت تو، آموزش می‌خواهم و استغفار می‌کنم» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۱/۱۵۱).

بنابراین شخصیتی همانند علی (ع) که سرآمد عارفان و اشرف مخلوقات بعد از پیامبر (ص) است و تمام هستی خود را می‌خواهد در راه نیل به کمال نامتناهی خداوند صرف کند، هر فعل و سخنی (مثل مباحات) که حتی موجب توقف و کندی سیر و حرکت او گردد، خطا، لغزش و گناه محسوب می‌کند و لذا با زبان دعا، نه فقط در این فراز از نهج البلاغه بلکه در دعای کمیل و صباح به استغفار و آموزش روی می‌آورد، استغفار از مکروهات و مباحاتی که در لسان شریعت هرگز گناه و عصیان محسوب نمی‌شود (قدردان-قراملکی، ۱۳۸۸: ۴۸۰).

موارد مشابه در ادعیه وارده از پیامبر اکرم (ص) نیز به کرات مشاهده می‌گردد، مثلاً رسول خدا در دعای مجبر حدود نود مرتبه ذکر «اجرنا من النار» (کفعمی، ۱۴۰۵: ۲۶۸)، در دعای جوشن کبیر یکصد مرتبه ذکر «الغوث، الغوث، الغوث خَلَصْنَا مِنَ النَّارِ» را تکرار می‌کند و در نیایشی دیگر پیامبر ذکر «انت الجواد و انا البخيل، انت الغافر و انا المسیء» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۷/۴۲۰) را بر زبان جاری می‌کند. آیا انسان عاقل و سلیم النفس، می‌پذیرد که این دعاهای پیامبر (ص) را بر ظاهرشان حمل کند؟ آیا قابل پذیرش است که بگوییم: اگر پرده‌پوشی خداوند نبود، امام حسین (ع) از مفتضحان بین عام و خاص می‌شد. «و لولا سترک ایای لکنْتُ من المفضوحین» (همان: ۲۵) و آیا قابل قبول است که بگوییم: امام سجاد (ع) که دائم در سجده و نماز بود، خطاهایش قلب و دلش را میرانده بود؟! «الهی البسني الخطايا ثوب مذلتی و امانت قلبی عظیم جنایتی» (همان: ۴۰۶). با تأمل در این موارد، به نتیجه می‌رسیم، که واقعاً لسان دعا با زبان دین و شریعت متفاوت است و توبه و استغفار انسان معصوم منافاتی با «عصمت» او ندارد.

۳. نتیجه گیری

۱. بررسی و فحص کامل، انسان را به این حقیقت رهنمون می‌سازد: آلوسی و اهل سنت با پیش فرض اینکه چون خلقای سه‌گانه به خلافت رسیدند و از عصمت بهره‌مند نبودند، بنابراین برخوردار بودن امام از

صفت «عصمت» ضرورتی ندارد. درحالی که اگر بدون پیش فرض به بررسی موضوع پرداخته شود و منصفانه دلائل عقلی و نقلی «عصمت» بررسی شوند، هر انسانی منصفی به معقول و منطقی بودن دیدگاه امامیه مبنی بر لزوم برخورداری امام از ویژگی «عصمت» اذعان خواهد کرد.

۲. با توجه به دلائل عقلی و نقلی که در مورد عصمت امام علی(ع) و دیگر ائمه وجود دارد، ظاهر هر عبارتی که با عصمت منافی باشد، باید به تأویل بُرد و نباید به مفهوم ظاهری آن‌ها اکتفاء کرد، از این رو اذعان امام علی(ع) به خطا و استغفار در درگاه الهی هرگز با عصمت از گناه به معنای متعارف(ارتکاب فعل حرام و یا ترک فعل واجب) منافات ندارد؛ زیرا اذعان امام علی(ع) به «خطا» ناظر به بُعد انسانی و ملکی حضرت دارد، یعنی امام(ع) می فرماید: من به عنوان یک انسان مصون از خطا نیستم و این موهبت جز به لطف خداوند و به تعبیری که در سوره یوسف آمده، جز به «برهان رب» نیست. به عبارت دیگر امام(ع) با نگرش توحیدی از یک سو با قید «فی نفسی» از خویش سلب استقلال کردند و از سوی دیگر با تعبیر «إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ» اشاره به این دارند که «عصمت» با موهبت و لطف الهی صورت می گیرد. ضمن اینکه انسان طالب حقیقت باید نگاه منظومه وار به سخنان امام داشته باشد؛ زیرا حضرت در موارد متعدد به عصمت خویش تصریح داشتند. کما اینکه «استغفار» امام در برخی فرازهای نهج البلاغه و در دعاهایی همانند کمیل و صباح نیز منافی «عصمت» نیست؛ زیرا به تأویل بردن الفاظی که با «عصمت» پیامبر(ص) در تعارض است، در میان علما شیعه و سنی امری متداول است، در مانحن فیه نیز اگر انسان دلائل عقلی و نقلی ضرورت عصمت امام را مورد توجه قرار بدهد، اذعان خواهد داشت که «استغفار» حضرت به معنای ترک فعل واجب و یا انجام فعل حرام نیست، بلکه یا ناظر به جنبه تعلیم و تربیت امت و یا به دلیل اشتغال به برخی مباحات است. چون امور مباح کمالی را نصیب انسان نمی کنند و از این رو تلاش انسان معصوم بر این است که اعمالش یا از مقوله واجب و یا مستحب باشد. بر این اساس، انسان کامل اگر به لحاظ جنبه بشری از امور مباح بهره ای بجوید، از طریق توبه و استغفار آن را جبران می کند.

منابع

- قرآن کریم
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله (۱۴۰۴). شرح نهج‌البلاغه لابن‌ابی‌الحدید. قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی‌النجفی.
- ابن‌حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۲۰). فتح‌الباری فی شرح صحیح‌البخاری. بیروت: دارالفکر.
- ابن‌حنبل، احمد بن محمد (۱۴۱۶). مسند‌الامام. بیروت: دارالرساله.
- ابن‌عاشور، محمد بن طاهر (۱۴۲۰). التحریر و التنویر. بیروت: موسسه‌التاریخ‌العربی.
- ابن‌فارس، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس‌اللغه. مصحح: عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب‌الاعلام‌الاسلامی.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان‌العرب. محقق: جمال‌الدین میردامادی. بیروت: دارالفکر.
- ابن‌میثم بحرانی. کمال‌الدین میثم بن علی (۱۴۰۴). الكتاب. بی‌جا.
- ابوداود، سلیمان بن‌اشعث (۱۴۲۰). سنن ابی‌داود. قاهره: دارالحدیث.
- آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵). روح‌المعانی فی تفسیر القرآن‌العظیم. بیروت: دارالکتب‌العلمیه.
- ایچی، میرسید شریف (۱۳۲۵). شرح‌المواقف. مصحح: بدرالدین نعسانی. قم: الشریف‌الرضی.
- باقلانی، ابوبکر محمد بن طیب (۱۴۰۷). تمهید الاوائل و تلخیص الدلائل. تحقیق: عمادالدین احمد حیدر. بیروت: موسسه‌الکتب‌الثقافیه.
- تفتازانی، سعدالدین (۱۴۰۹). شرح‌المقاصد. محقق: دکتر عبدالرحمان عمیره. قم: الشریف‌الرضی.
- جبرئیلی، محمدصفر (۱۳۸۹). سیر تطور کلام شیعه. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۲). سرچشمه اندیشه. قم: اسراء.
- ----- (۱۳۸۳). ادب فنای مقریان. قم: اسراء.
- حسن‌زاده‌آملی، حسن (۱۳۸۵). رساله نور علی نور در ذکر و ذکر و منکوره. قم: انتشارات تشیع.
- حلّی (علامه)، حسن بن یوسف (۱۳۸۲). کشف‌المراد فی شرح تجرید‌الاعتقاد. محقق: جعفر سبحانی، قم: موسسه امام صادق (ع).
- حمصی رازی، سدیدالدین (۱۴۱۲). المنقذ من التقليد. قم: موسسه نشر اسلامی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۳). جهاد اکبر. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ربانی کلپایگانی، علی (۱۳۹۲). امامت در اندیشه اسلامی. قم: بوستان کتاب.
- ----- (۱۳۹۰). براهین و نصوص امامت. قم: راند.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷). الکشاف. بیروت: دارالکتاب‌العربی.
- سبحانی، جعفر (۱۴۱۲). الإلهیات علی هدی‌الکتاب و السنة و العقل. قم: المركز‌العالمی للدراسات‌الإسلامیه.
- سعیدی‌مهر، محمد (۱۳۸۸). آموزش کلام اسلامی. قم: انتشارات طه.
- شریف‌رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴). نهج‌البلاغه. محقق: صبجی، صالح. قم: هجرت.
- شریف مرتضی (۱۴۱۰). الشافی فی‌الامامة. تهران: موسسه‌الصادق (ع).
- ----- (۱۴۰۵). رسائل. محقق: سید مهدی رجایی. قم: دارالقرآن‌الکریم.

- شیخ صدوق (ابن بابویه)، محمدبن علی (۱۳۶۲). الخصال. قم: جامعه مدرسین.
- ----- (۱۳۹۵). کمال‌الدین و تمام النعم. تهران: اسلامی.
- شیخ مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳). الفصول المختارة. قم: کنگره شیخ مفید.
- ----- (۱۴۱۳). اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- صادقی بارزگانی، محمدامین (۱۳۸۷). سیمای اهل بیت در عرفان امام خمینی. تهران: نشر مؤسسه آثار امام خمینی.
- صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۲). شرح اصول کافی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- صفار، محمدبن حسن (۱۴۰۴). بصائر الدرجات. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان. بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- فاضل مقداد، ابو عبدالله (۱۴۲۲). اللوامع الالهیه فی المباحث الکلامیه. محقق: شهید قاضی طباطبایی. قم: دفتر تبلیغات.
- ----- (۱۴۰۵). ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين. قم: انتشارات کتابخانه آیه مرعشی نجفی.
- فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیومی، محمدبن علی (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: دارالهجره.
- قدردان قراملکی، محمدحسن (۱۳۸۸). پاسخ به شبهات کلامی. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قرطبی، محمدبن احمد (۱۳۶۴). الجامع لاحکام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- قطب، سید (۱۴۲۵). فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق.
- کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی (۱۴۰۵). المصباح. قم: دارالرضی.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- ماوردی، ابی الحسن علی بن محمد (۱۴۲۷). الاحکام السلطانیه. تحقیق: احمد جاد. قاهره: دارالحديث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق طوسی، خواجه نصیر (۱۴۰۵). تلخیص المحصل. بیروت: دارالاضواء.
- محلی، محمدبن احمد و سیوطی عبدالرحمان بن ابی بکر (۱۴۱۶). تفسیر الجلالین. بیروت: مؤسسة النور.
- مسلم بن حجاج (۱۴۱۲). صحیح مسلم. قاهره: دارالحديث.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۵). آموزش عقائد. تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۴). پیام امام امیرالمؤمنین. تهران: دارالکتب.
- نسائی، احمدبن علی (۱۴۱۱). السنن الکبری. بیروت: دارالکتب.
- نووی، یحیی بن شرف (۱۴۱۷). شرح صحیح مسلم. بیروت: دارالفکر.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب الله (۱۴۲۴). منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه. بیروت: دار احیاء التراث.